

Ἑλληνικότητα καὶ Εὐρώπη στὴ σκέψη τοῦ Νίκου Ματσούκα

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΕΡΑΜΙΔΑ*

Ἡ πρόσφατη διεθνὴς οἰκονομικὴ κρίση ἐπανάφερε στὸ προσκίνητο τὴ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὴν πολιτιστικὴ ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὴ Δύση ἀπὸ τὴν Ἀνατολή ἢ, κατὰ ἄλλους, τὴ βόρεια ἀπὸ τὴ μεσογειακὴ Εὐρώπη. Ἐπιπλέον, φαίνεται νὰ ἐπανερχεται ἡ ἄποψη, μετὰ ἀπὸ περίπου μισὸ αἰῶνα εὐρωπαϊκῆς εὐημερίας, πὼς ἦρθε ἡ ὥρα νὰ ἐνισχυθοῦν οἱ ἐθνικὲς ταυτότητες εἰς βάρος τῶν «ἀπρόσωπων» ὑπερεθνικῶν ἐνώσεων. Ὑπὸ τὸ πρῖσμα αὐτό, ἡ ἀναζήτηση τῆς πολιτισμικῆς ἰδιοπροσωπίας τῶν λαῶν ποὺ ἀνήκουν στὴν ὀρθόδοξη σφαῖρα ἐπιρροῆς, μὲ ἄλλα λόγια ἢ συζήτηση περὶ «ὀρθόδοξης ταυτότητας», ἀφορᾷ ἐξίσου (ἴσως καὶ κατεξοχὴν) τὴν Ἑλλάδα¹.

Ἡ ἀναφορά, ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὴ σπουδαιότητα τῆς Ὀρθοδοξίας γιὰ τὴν μετεξέλιξη τῆς Εὐρώπης, πέρα ἀπὸ ζήτημα θεολογικοῦ ἢ ἐκκλησιαστικοῦ ἐνδιαφέροντος, ἀναδεικνύει δίχως πρόβλημα τὴν ἱστορικὴ συμβολὴ τῆς ἑλληνόφωνης Ὀρθοδοξίας στὴ διαμόρφωση τῆς εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας, ἀλλὰ καὶ τὴ δυνατότητα αὐτῆς νὰ ἀποτελέσει ἕναν ἐξίσου καθοριστικὸ παράγοντα γιὰ τὴν πρόοδο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Κοινότητας. Ἡ τελευταία, στὸ βαθμὸ ποὺ κατανοεῖ τὸν ἑαυτὸ της πρωτίστως ὡς ἔνωση μεταξὺ λαῶν ποὺ ἀναζητοῦν τὰ κοινὰ τους πολιτιστικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ὄχι ὡς μία θεσμικοῦ τύπου κλειστὴ τεχνοκρατικὴ καὶ νομικὴ ὄντοτητα², ἀναγνωρίζει τὴν

---

* Ὁ Δημήτριος Κεραμιδᾶς εἶναι Δρ. Ἱεραποστολικῆς, Λέκτορας στὸ Ποντιφικὸ Πανεπιστήμιο Angelicum, ΣΕΠ τοῦ ΕΑΠ.

1. Ἡ συζήτηση καθίσταται ἀκόμα πιὸ ἐπιτακτικὴ, καθὼς ὑπάρχει ἡ ἐντύπωση πὼς ἡ Εὐρώπη ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴς ἀρχὲς τῶν «ἰδρυτῶν Πατέρων» της, ἐνῶ ἡ ἐκκοσμικέυση, ὁ ἀποχριστιανισμὸς, ὁ πολιτιστικὸς σχετικισμὸς θέτουν ἐκ νέου τὸ ἐρώτημα γύρω ἀπὸ τὸ δημόσιο ἢ ὄχι χαρακτῆρα τῆς θρησκείας. Βλ. KRIENKE M. - STAUDACHER W., ἐπιμ., *Religion und politische Kultur: Ost trifft West*, Rome 2009.

2. Στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '60, ὁ H. Cox εἶχε ἐπιχειρήσει νὰ προφητεύσει τὸ τέλος τῶν παραδοσιακῶν θρησκειῶν καὶ τὴν πλήρη ἐκκοσμικέυση τῆς σύγχρονης κοινωνίας. Μία τέτοια ἐξέλιξη, ἔλεγε, θὰ βοηθοῦσε τὴν ἀνθρωπιστικὴ καὶ ἀπελευθερωτικὴ ὁρμὴ ποὺ ἐνυπῆρχε στὶς κοινωνίες τοῦ δυτικοῦ κόσμου (βλ. COX H., *The Secular city*, New York

ὀρθόδοξη χριστιανοσύνη ὡς φορέα μιᾶς μακρᾶς παράδοσης πού, μέ τόν ἀξιακό του πλοῦτο, ἐπηρέασε δραστικά τόν δυτικό πολιτισμό, γεγονός πού ὑποδεικνύει τήν ἀνάγκη νά ληφθεῖ ὑπ' ὄψη ἡ θρησκευτική διάσταση τοῦ εὐρύτερου διαλόγου γύρω ἀπό τὸ μέλλον τῆς Εὐρώπης³.

Διαμορφώνεται, συνεπῶς, ἓνα πλαίσιο ἀναφορᾶς σὸ ὁποῖο μποροῦμε νά ἐντοπίσουμε τήν ὁσμωση μεταξὺ τῆς ἑλληνορθόδοξης παράδοσης καί τῆς Εὐρώπης ὑπὸ ἓναν κοινὸ «πολιτιστικό» παρανομασίη. Ἡ πρώτη συναντῆ ἀναπόφευκτα τόν πολιτισμό, ἀπὸ τὴ στιγμή πού δὲν εἶναι μία πραγματικότητα ἄσχετη μέ τόν πολιτιστικὴ ἔκφραση τῶν λαῶν· αὐτὸ εἶναι σαφές γιὰ ἓνα σημαντικό ἀριθμὸ σύγχρονων θεολόγων (ἀπὸ τὸν Γ. Φλωρόφσκυ, τὸν Ἰ. Μέγιεντορφ ἕως τὸ Χρ. Γιανναρᾶ καί τὸν Ἰ. Ζηζιούλα), οἱ ὁποῖοι ὑπογράμμισαν, πὼς ἡ χριστιανικὴ πίστη δὲν καθορίζεται ἀπλᾶ ὡς μία «θρησκεία» μέ ἀντικειμενικὲς ἀλήθειες μεταφυσικοῦ τύπου, ἀλλὰ τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Χριστοῦ, ἡ ζωντανὴ ἀλήθεια τοῦ ἐνσαρκωμένου Λόγου πού βιώνεται ἐμπειρικά στὴν κοινοτικὴ ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας. Ὡς κοινωνικὸ ἀγαθὸ, ἡ χριστιανικὴ πίστη σαρκώνεται στὴ ζωὴ κάθε ἔθνους, προσδιορίζει τὶς ἀξίες του, τὴν κοσμοθεωρία του, τὶς θεμελιώδεις ἀρχὲς γύρω ἀπὸ τὴ ζωὴ, τὸν ἄνθρωπο, τὸ δημόσιο καί ἰδιωτικὸ βίο. Ἔτσι, ἡ ἐκκλησιαστικὴ θεολογία δὲν εἶναι ἀπλᾶ μία «θεολογία τοῦ ἀναχωρητισμοῦ»· οἱ Πατέρες μίλησαν ἐξίσου γιὰ τὴν ἔρημο καί γιὰ τὸν κόσμο, γιὰ τὰ ἔσχατα καί τὴν ἱστορία. Αὐτὸ, βέβαια, δὲ σημαίνει, ὅτι μποροῦμε σήμερα νά ἐπαγγελλόμαστε νοσταλγικά τὴν ἀνασύσταση ἑνὸς πανορθόδοξου πολιτισμοῦ, ἀλλὰ νά κατανοήσουμε, ὅτι ἡ ὀρθόδοξη παράδοση ἐνήργησε ὄχι αὐτόνομα, ἀλλὰ ἐντὸς τοῦ κόσμου, ἐνσαρκωμένη ἐντὸς συγκεκριμένων πολιτειακῶν σχημά-

1965). Μετὰ ἀπὸ περίπου ἰσιάντια χρόνια, ὁ Cox ὑποχρεώθηκε νά ἀναθεωρήσει τὶς ἀπόψεις του καί νά ἀναγνωρίσει τὴν ἐπιστροφή τῆς θρησκείας στὴ δημόσια σφαῖρα, ὡς ἓναν καταλυτικὸ πλέον παράγοντα γιὰ τὴ δημόσια ζωὴ καί τὴν πολιτικὴ (βλ. COX H., "Religion and Politics after the Secular City", σὺ J. Neusner, ἐπιμ., *Religion and the Political Order*, Atlanta 1996, 1-10).

3. Ὁ J. Le Goff εἶχε ὑποστηρίξει ἐγκαιρα, πὼς ἡ σύγχρονη Εὐρώπη ὀφείλει νά ἀναγνωρίσει τὸ βυζαντινὸ παρελθόν της καί νά τοποθετήσῃ τὸ Βυζάντιο στὴν ἐνιαία ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Μεσαίωνα. Βλ. LE GOFF J., *Βυζάντιο καί Εὐρώπη*, Ἀθήνα 1992, 104-105. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἔχει μεγαλύτερη ἀξία, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ὁ Γάλλος ἱστορικὸς δὲν εἶναι ἀνυποψίαστος γιὰ τὴ διάσπαση τῆς λατινόφωνης (ρωμαιοκαθολικῆς) μεσαιωνικῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἀνατολικὴ (ὀρθόδοξη), μία ρήξη, ὡστόσο, πού δὲν τὸν ἐμποδίζει νά κατανοήσει τὴν κοινὴ εὐρωπαϊκὴ πορεία ἀνατολικῆς καί δυτικῆς χριστιανοσύνης. Βλ. LE GOFF J., *Ὁ πολιτισμὸς τῆς μεσαιωνικῆς Δύσης*, Θεσσαλονίκη 1993, viii.

των. Τοῦτο σημαίνει καταρχήν, ὅτι ἡ Ὁρθοδοξία δὲν πρέπει νὰ συμφωνεῖ ἢ νὰ διαφωνεῖ μὲ τὴ μία ἢ τὴν ἄλλη συγκεκριμένη πολιτιστικὴ ἔκφραση, ἀλλὰ νὰ προσλαμβάνει προφητικά τὸν κόσμον (ποῦ σημαίνει: νὰ ἀναγγέλλει τὸ καλὸ, νὰ καταγγέλλει τὸ κακὸ καὶ νὰ διαισθάνεται τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ στὴ γῆ) καὶ τελικὰ νὰ τὸν μεταμορφώνει, νὰ τὸν ἀγιάζει, νὰ τὸν σώζει. Ἀκόμα καὶ στὸ Βυζάντιο, τὸν ἀποκαλούμενο καὶ «χρυσὸ αἰῶνα τῆς Ὁρθοδοξίας», δὲν ὑπῆρξε κάποιον εἶδους αὐτόνομος ὀρθόδοξος πολιτισμὸς, ἀλλὰ ἡ «βυζαντινὴ χιλιετία» (H.-G. Beck), δηλαδὴ ἓνα πολιτειακὸ σχῆμα ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ἐνήργησε ζωοποιτικὰ ἡ ὀρθόδοξη θεολογία καὶ παραδοσὴ⁴.

Τὸ παρὸν σημεῖωμα ἀναφέρεται, συνεπῶς, στὴ σημερινὴ σημασία τῆς Ὁρθοδοξίας γιὰ τὸν εὐρωπαϊκὸν κόσμον, ὑπὸ τὸ εἰδικὸ ἐρμηνευτικὸ πλαίσιο τῆς ἑλληνικότητας. Τὸ ἐρώτημα εἶναι τὸ ἑξῆς: πῶς τοποθετεῖται σήμερον ἡ ἑλληνορθόδοξη παράδοσις ἀπέναντι στὴν Εὐρώπην; Εἶναι, μήπως, ἡ «ἑλληνικότητα» ἀνασταλτικὸς παράγοντας γιὰ τὴ συνάντησι μὲ τὴ Δύση; Προτοῦ ἀπαντήσουμε, ὀφείλομε νὰ ποῦμε συνθετικά, ὅτι μεταξὺ τῶν δεκαετιῶν '80 καὶ '90, δηλαδὴ ἀμέσως μετὰ τὴν ἔνταξι τῆς Ἑλλάδος στὴν Εὐρωπαϊκὴ Κοινότητα, διαπιστώθηκαν «ἐθνικὲς» καὶ «ὁμολογιακὲς» ἐπιφυλάξεις στὴν ἀποδοχὴ τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὴν ἑλλαδικὴν θεολογικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν σκέψιν, συνδεόμενες κυρίως μὲ τὴ γεωπολιτικὴ ἀναταραχὴ στὴν περιοχὴ τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης⁵. Μετὰ τὸ μισὸ τῆς δεκαετίας τοῦ '90 καὶ τὴν ὀρίμανσι τῆς εὐρωπαϊκῆς ὀλοκλήρωσις ἔγινε κατανοητό, ὅτι τὰ κοινὰ πνευματικὰ καὶ κοινωνικὰ προβλήματα τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας ἀπαιτοῦν, ἀντίστοιχα, κοινὴ (δια)χριστιανικὴ μαρτυρία καὶ ὅτι ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία δὲν μπορεῖ νὰ μὴ λάβει ὑπ' ὄψιν τὴν εὐρωπαϊκὴν κεκτημένην. Τὸ πέρασμα, ἐπομένως, ἀπὸ μίαν κριτικὴν ὡς πρὸς τὴ Δύ-

4. Ἐπίσης ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ Χ., *Ὁ πολιτισμὸς τῆς σάρκωσις καὶ ὁ διάλογος τοῦ Χριστοῦ μὲ τὴν ἱστορία*, σὺν ἰστότοπον <http://antidosis.wordpress.com/> (προσπέλασι: 8 Μαΐου 2014): «Νομίζω πῶς εἶναι πλέον σαφὲς καὶ πρέπει νὰ τονιστεῖ μὲ ἔμφασι, πῶς ὁ Χριστὸς ἦλθε καὶ γιὰ τὸν πολιτισμό· ἔάν, βεβαίως, εἴμαστε ἔτοιμοι νὰ ποῦμε, σὲ πείσμα ὅλων ὅσοι ἐρωτοτροποῦν μὲ τὰ ἀπομεινάρια τοῦ μεσσαλιανισμοῦ καὶ μὲ τὴν ἀσκητικὴν ὑπερβολὴν τῆς συριακῆς θεολογίας, πῶς ὁ πολιτισμὸς, ὅπως καὶ ἡ ἱστορία, εἶναι μὲ κάποιον τρόπο, διὰ τοῦ κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἀνθρώπου, συνέχεια τῆς δημιουργίας, προέκτασις τῆς δημιουργίας».

5. Βλ. ΚΕΡΑΜΙΔΑΣ Δ., «Ἑλληνοφωνὴ Ὁρθόδοξία καὶ Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωσις. Ἐκκλησιαστικὲς καὶ θεολογικὲς προσεγγίσεις», στὸ *Θεολογία* τ. 82, 3/2011, σελ. 315-332.

ση σὲ πῶς συνειδητοποιημένη φιλοευρωπαϊκὴ στάση ἦταν ἐνδεικτικὴ τῆς ὀρίμανσης τῆς παρουσίας τῶν Ὁρθόδοξων Ἐκκλησιῶν στὴν Εὐρώπη.

Δὲν εἶναι ὁ κῶρος ἐδῶ νὰ ἀναλύσουμε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐπικριτικοῦ ὡς πρὸς τὴ Δύση θεολογικοῦ ρεύματος στὴν ἑλληνόφωνη Ὁρθοδοξία οὔτε τὰ ποικίλα (θεολογικά, πολιτιστικά καὶ ἱστορικά) αἴτια τοῦ χωρισμοῦ μεταξὺ δυτικῆς καὶ ἀνατολικῆς χριστιανοσύνης. Τὰ τελευταῖα μποροῦν νὰ ἐντοπιστοῦν, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, στὸ σχίσμα τοῦ ἐνιαίου σώματος τῆς βυζαντινῆς/ρωμαϊκῆς κοινοπολιτείας (πὺρ συμπαρέσυρε καὶ τὶς Ἐκκλησίες Ρώμης καὶ Κωνσταντινούπολης) στὴ διαφορετικὴ θεολογικὴ, φιλοσοφικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ παράδοση πὺρ ἀναπτύχθηκε στὴ Δύση ἀπὸ τὸ 12^ο αἶῶνα καὶ μετὰ, στὴν πτώση τοῦ ἑλληνισμοῦ στὴν Ὁθωμανικὴ «αἰχμαλωσία» καὶ τὴν ἀποκοπὴ τῶν ὀρθόδοξων λαῶν ἀπὸ τὶς ἰδεολογικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς ζυμώσεις πὺρ συνέβαιναν στὴ δυτικὴ Εὐρώπη, ἔως, τέλος, τὴ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὴν πρόσληψη ἢ ὄχι τῆς νεωτερικότητας, κατὰ τὸν 18^ο καὶ 19^ο αἶῶνα⁶.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ θεολογικὴ κατανόηση τῶν παραπάνω ἐρωτημάτων, ἔνα ἐνδιαφέρον καὶ ἐμβληματικὸ παράδειγμα πὺρ μπορεῖ νὰ συνοψίσει τὴν ὀρθόδοξη ὀπτικὴ ἐπὶ τοῦ θέματος καὶ νὰ συνθέσει δημιουργικὰ τὴ στροφὴ πρὸς τὴν ἑλληνικότητα μετὰ τὴ συνάντηση μετὰ τὴν Εὐρώπη, εἶναι αὐτὸ τοῦ Νίκου Ματσούκα (1934-2006), ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πλέον διακεκριμένους καὶ σημαντικὸς θεολόγους τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 20^{οῦ} αἶῶνα⁷. Ὁ Ματσούκας,

6. Εἶναι γνωστὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ π. Γ. Φλωρόφσκου σχετικὰ μετὰ τὴ «ψευδομόρφωση» καὶ τὴ «δυτικὴ αἰχμαλωσία» τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας, δηλαδὴ τὴν υἰοθέτηση δυτικῶν σχημάτων καὶ κατηγοριῶν σκέψης, θέση πὺρ ἀκολουθήθηκε ἀπὸ τὴ νεώτερη γενιὰ Ἑλλήνων καὶ Ρώσων θεολόγων, συχνὰ μετὰ ἀπολογητικὴ διάθεση. Αὐτὸ πὺρ ἴσως διέφυγε ἀπὸ πολλοὺς ἦταν ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Φλωρόφσκου ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες τοῦ σύγχρονου οἰκουμενικοῦ διαλόγου, ἐπομένως ἡ διαπίστωσή του περὶ «αἰχμαλωσίας» καὶ «ψευδομόρφωσης» δὲν εἶχε στοιχεῖα δομικοῦ ἀντιδυτικισμοῦ, οὔτε τὸν ἐμπόδισε ἀπὸ τὸ νὰ διαλεχθεῖ ἀπευθείας μετὰ τὴ δυτικὴ θεολογικὴ παράδοση. Σὲ κάθε περίπτωση, ἡ ψυχραὶμη ἐπιστημονικὴ ἔρευνα χρειάζεται νὰ ἐντοπίζει τὰ ἱστορικὰ καὶ πολιτιστικὰ αἴτια τῆς διάστασης Ἀνατολῆς καὶ Δύσης. Ἐνδιαφέρουσα, ὡς πρὸς αὐτὸ, εἶναι, νομίζουμε, ἡ ἄποψη τοῦ Σ. Ράμφου, ὁ ὁποῖος σημειώνει πὺρ ἡ ὑπερβολικὴ ταύτιση μετὰ τὴν κλειστή, ἐπαναληπτικὴ, κυκλικὴ ἀντίληψη τοῦ χρόνου δὲν ἐπέτρεψε στὸν ἑλληνορθόδοξο κόσμο νὰ προσαρμοσθεῖ ἐγκαίρως καὶ πλήρως στὰ δεδομένα τῆς γραμμικῆς ἱστορικῆς προόδου πὺρ εἰσήγαγε ἡ νεωτερικότητα. Βλ. «Ἡ ἐδκαίρια ἐνὸς χαμένου χρόνου», *Τὸ Βῆμα*, 6 Ἰανουαρίου 2012.

7. Ὁ Ματσούκας δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ὁ μόνος σύγχρονος Ἑλληνας θεολόγος πὺρ καταπίνεται μετὰ τὸ θέμα «Ἀνατολή-Δύση» ὑπὸ τὸ πρῶμα τῆς ἑλληνικότητας. Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ βρῖσκεται στὸ ἐπίκεντρο τῆς ἑλλαδικῆς θεολογικῆς σκέψης τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 20^{οῦ} αἶῶνα. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλους, τὸ ἀντιμετωπίζουν, ὑπὸ διαφορετικὲς ἀφειτηρίες καὶ μετὰ ποικί-

μέ σπουδές στη Χαϊδελβέργη, Καθηγητής Φιλοσοφίας και Δογματικής στη Θεολογική Σχολή της Θεσσαλονίκης με πλούσια συγγραφική δραστηριότητα και διεπισδυτική εγφύτεια, διάβασε τα κυριότερα φιλοσοφικά ρεύματα του 20^{ου} αιώνα και κατόρθωσε να συνδυάσει τη φιλοσοφική σκέψη και τη λογοτεχνία με το απόσταγμα της πατερικής θεολογίας. Με τον τρόπο αυτό ο Μαρτσούκας εγκαινίασε ένα ανανεωμένο θεολογικό ύφος, με δυναμικό και γοπευτικό λόγο, που έστιασε στα έξι: την επιστροφή στους Πατέρες, την κριτική ματιά στη σχολαστική θεολογία, την προσπάθεια ανακάλυψης της ορθόδοξης ταυτότητας στην εκκλησιαστική, βιβλική και πατερική παράδοση, τη σύμπλευση (ορθόδοξης) θεολογίας και (έλληνικού) πολιτισμού, ως στοιχείο αντιπαράθεσης (*confrontation*) με τις επιρροές και δεσμεύσεις της ορθόδοξης από τη δυτική θεολογία. Η ανακάλυψη του πνευματικού ορίζοντα του έλληνισμού συνδέθηκε, από το Μαρτσούκα, με την «καθρεφτική», αν μπορούμε να την αποκαλέσουμε έτσι, αντιπαραβολή της Δύσης. Για τους λόγους αυτούς, προτείνουμε στις επόμενες σελίδες μία περιεκτική ανάλυση της σκέψης του Νίκου Μαρτσούκα αναφορικά με τη Δύση⁸.

Ο Μαρτσούκας είναι ο κατεξοχήν εκφραστής της σχολής σκέψης που βλέπει θετικά τη σύνθεση Έκκλησίας και έλληνικού πολιτισμού. Γράφει σχετικά: «Στην παράδοσή μας η σχέση πολιτισμού και θεολογίας ήταν άμεση και ζωντανή ... [ό δεσμός θεολογίας και πολιτισμού, *σ.τ.σ.*] έξάπαντος

λες προσεγγίσεις, ακαδημαϊκοί και εκκλησιαστικοί, όπως οι: Χ. Γιανναράς, Ί. Ζηζιούλας, Π. Βασιλειάδης, Ά. Γιαννουλάτος, Ί. Ρωμανίδης, Γ. Μεταλληνός κ.ά.

8. Ο Μαρτσούκας, χρονικά αλλά και από άποψη θεματικής, ανήκει στη λεγόμενη «θεολογική γενιά του '60» η οποία διαμόρφωσε τα έξι, κυρίως, χαρακτηριστικά: ανάδειξη των βιβλικών σπουδών, επιστροφή στους Πατέρες και την αποφαιτική θεολογία της ορθόδοξης Ανατολής, έμφαση στην εὐχαριστιακή –και όχι καθιδρυματική– εκκλησιολογία, υπογράμμιση του μοναχικού κοινοβιτισμού ως διακριτό χαρακτηριστικό στοιχείο της ορθόδοξης ταυτότητας, κριτική αντιμετώπιση του δυτικού πολιτιστικού παραδείγματος και του εκδυτικισμού της έλληνικής θεολογίας. Βλ. ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ Χ., *Όρθοδοξία και Δύση στη νεώτερη Ελλάδα*, Άθήνα 1992, 436-437· πρβλ. ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗΣ Π., *Έλληνισμός και αντιδυτικότητα στη θεολογική γενιά του '60*, Θεσσαλονίκη 2008 (διδακτορική διατριβή). Η θεολογική γενιά του '60 έχει χαρακτηριστεί στην Ελλάδα ως η «χρυσή γενιά» της νεώτερης ορθόδοξης θεολογίας, καθώς μπόρεσε να προτείνει μία ανανέωση της έλληνικής παράδοσης και να απελευθερώσει την έλληνική θεολογία από προηγούμενες δεσμεύσεις. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ Χ., *Σταθμοί της ορθόδοξης θεολογίας στην Ελλάδα στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα*, στο ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η γυναίκα του Λόι και η σύγχρονη θεολογία*, Άθήνα 2008, 47.

βρίσκεται στην παράδοση της Ἐκκλησίας καὶ ὅλοι ξέρουμε ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση δὲν εἶναι ὅπως ἄλλες ἐθνικὲς καὶ ἱστορικὲς παραδόσεις, εἶναι κάτι ἐντελῶς ζωντανό»⁹. Ἐπομένως, αὐτὸ ποῦ ὀνομάζεται ἑλληνικὸς πολιτισμὸς εἶναι, κατὰ τὸν Ματσούκα, τὸ σύνολο τῆς ζωῆς, τῆς τέχνης, τῆς οἰκονομίας, τῆς πολιτικῆς, τῆς λαϊκῆς παράδοσης καὶ γραμματείας ποῦ συνδέεται στενὰ μὲ τὴν ὀρθόδοξην ἐκκλησιαστικὴν παράδοση.

Πῶς, ὅμως, ὀρίζει τὸν πολιτισμὸν ὁ Ματσούκας; «Πολιτισμὸς», λέει, «εἶναι τὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου ποῦ προάγουν τὸν κόσμον καὶ τὴν ζωὴν καὶ ἀποτρέπουν, ὅσο εἶναι ἐφικτό, τὴν καταστροφὴν καὶ τὴν ἀλλοτρίωσιν»¹⁰. Πολιτισμὸς εἶναι τρόποι ζωῆς καὶ συμπεριφορᾶς (ὅπως ἡ φιλία, ἡ ἀγάπη, ἡ εἰρήνη, ἡ γνώση, ἡ ἀνιδιοτέλεια κ.τ.λ.), ἡ ἀσκησιμὸς, ἡ τέχνη, ἡ λογοτεχνία. Ἄρα, ὁ πολιτισμὸς ὑπηρετεῖ πρωτίστως ἕνα ἀνθρωπολογικὸν αἴτημα: τὸν ἐσχατολογικὸν σκοπὸν τῆς προκοπῆς τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, ποῦ εἶναι εὐλογία Θεοῦ. Ὑπὲρ αὐτὴν τὴν ἐννοίαν, ἡ μοναχικὴ ἀσκησιμὸς παράγει πολιτισμὸν. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν τεχνολογία, ὁ Ματσούκας ὑποστηρίζει πῶς αὐτή, σὲ βαθμὸν ποῦ δὲν παράγει πνευματικὴν καὶ ἀνθρώπινην προκοπὴν καὶ γίνεται προῖον ἐξουσίας, ὕβριος, πλεονεξίας καὶ ὑποκρισίας, δὲν εἶναι πολιτισμὸς¹¹. Γιὰ τὸ θεολόγο μας, τὸ χριστιανικὸν ὑπόβαθρον τοῦ πολιτισμοῦ σημαίνει, ὅτι ὁ Θεὸς συναντᾷ τὸν ἄνθρωπον μὲσω τῆς Ἐνσάρκωσης, δηλαδὴ ὡς πρόσωπον τὸ ὁποῖον ὑπηρετεῖ, ἀναδεικνύει καὶ τελικὰ σώζει τὴν ἀνθρώπινην φύσιν καὶ ὄχι τὶς θρησκευτικὰς, τὶς ἀνθρώπινες ἰδεολογίας, τὶς φιλοσοφίας, τοὺς θεσμοὺς ἢ τὴν τεχνολογία.

Ἐρχόμαστε τώρα στὸ εἰδικὸν θέμα Ὁρθοδοξίας καὶ ἑλληνισμοῦ. Γιὰ τὸν Ματσούκα, ἡ Ὁρθοδοξία ἔχει προσδιορίσει ἀνεξίτηλα τὴν ἑλληνικὴ ταυτότητα: «Οἰκουμενικὸς εἶναι καὶ ὁ ἑλληνισμὸς, ὁ ὁποῖος στενὰ συνδέθηκε μὲ τὸ Χριστιανισμὸν, καὶ κατὰ μείζονα λόγον μὲ τὴν Ὁρθοδοξίαν»¹². ἀκόμα πρὸς ξεκάθαρον θὰ πεῖ πῶς «ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἴδια ἡ Ὁρθοδοξία [...] ἡ νεοελληνικὴ ταυτότητα πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὸν ὀρθόδοξον πολιτισμὸν, ὅπως τὸν βιώνει ἡ Ἐκκλησία στὴ ζωντανή της καθημερινὴ παρουσία καὶ στὰ ζωντανὰ μνημεῖα τῆς θεολογίας, τῆς φι-

9. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ Ν., «Θεολογία καὶ πολιτισμὸς», στὸ ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ Χ., *Θεολογία καὶ τέχνη*, Θεσσαλονίκη 2000, 80-81.

10. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ Ν., *Πολιτισμὸς αὔρας λεπτῆς*, Θεσσαλονίκη 2000, 6-7.

11. Βλ. ὁ.π., 6-7.

12. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ Ν., *Οἰκουμενικὴ θεολογία*, Θεσσαλονίκη 2005, 17-18.

λοσοφίας καὶ τῆς τέχνης»¹³. Εἶναι σημαντικό ὅτι αὐτὴ τὴ σύνδεση ὁ Μασσούκας τὴν ἐντοπίζει, ὄχι τόσο στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἔθνους, ὅσο κυρίως σὲ αὐτὸ τοῦ πολιτισμοῦ. Γι' αὐτὸ ὅταν λόγου χάριν χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «Ἑλληνες Πατέρες», ἐννοεῖ ἕναν πολιτισμὸ ποῦ προσδιορίστηκε χάριν τῆς ἀφομοίωσης τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ σκέψη. Εἶναι σημαντικό νὰ κατανοήσουμε πῶς ὁ Μασσούκας ἐννοεῖ ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν ἐκλεκτικὴ ἐνσωμάτωση –καὶ ὄχι ἀπλὰ τὴν αὐτόνομη ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας– ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ θεολογία. Στὸ πλαίσιο τοῦ Βυζαντίου ὁ χριστιανισμὸς ἀνέλαβε τὸ ρόλο ποῦ εἶχε ἡ φιλοσοφία στὸν ἀρχαῖο κόσμος, δηλαδὴ αὐτὸν τῆς κοινῆς πνευματικῆς ἀναφορᾶς ἑνὸς λαοῦ¹⁴. Αὐτόνομη, ὅμως, ἕνας τέτοιος πολιτισμὸς δὲν περιπλανιέται ἀφηρημένα, ἀλλὰ κυοφορεῖται, σαρκώνεται καὶ ἀναπτύσσεται ἐντὸς ἑνὸς ἔθνους, ἑνὸς λαοῦ. Γράφει ἐπ' αὐτοῦ:

Ἡ πρὸ ρωμαλαῖα καὶ ἀφομοιωμένη σύνθεση ποῦ ἐπιτελέστηκε στὸ Βυζάντιο ἦταν τὸ ἀξεδιάλυτο σμίξιμο τῆς ἑλληνικῆς πολιτιστικῆς πρότασης μὲ τὴ νέα πρόταση τοῦ χριστιανισμοῦ. Αὐτὸ δὲν εἶχε νὰ κάνει μὲ κάποιου εἴδους «ἑλληνοχριστιανικὸ πολιτισμὸ», ἀλλὰ μὲ τὴ βαθύτερη πολιτιστικὴ ἔκφραση τοῦ ὀρθόδοξου χριστιανικοῦ πνεύματος [...] Ἡ σύνθεση αὐτὴ ἐγένε πρῶτα-πρῶτα στὴ θεολογία. Τὸ ἔνδυμα τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀφομοιώνεται ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ ἐμπειρία, γίνεται ἡ ἐκφραστικὴ τῆς δύναμης καὶ ζωῆς. Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία μεταπλάσσεται, γίνεται ἔνδυμα καὶ μορφή μιᾶς ὑψηλῆς χριστιανικῆς σκέψεως. Αὐτὴ ἡ «μετάπλαση» φανερῶνει τὴ δυναμικότητα τῆς βυζαντινῆς θεολογικῆς διανόησης, ποῦ παρουσιάζει πρωτοτυπία καὶ αὐτονομία¹⁵.

Ὁ Μασσούκας, λοιπόν, δέχεται ὅτι ὁ σημερινὸς ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἔχει ἀναμφισβήτητα ἀφομοιώσει ὀρθόδοξα (βλ. βυζαντινά) χαρακτηριστικά, στὸ ἐπίπεδο τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ὄχι τῆς ἐθνότητος. Ὅ,τι ὀνομάζουμε σήμερον βυζαντινὴ τέχνη (εἰκονογραφία, μουσικὴ, ἀρχιτεκτονικὴ κτλ.) δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ἡ γόνιμη ἀφομοίωση τῆς ἑλληνικῆς ἰδιοφυΐας: «Μέσω αὐτῶν τῶν ἔργων διασώθηκε ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ἐπιβίωσε· ἀλλιώτικα θὰ

13. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ Ν., *Ἑλληνορθόδοξη παράδοση καὶ δυτικὸς πολιτισμὸς*, Θεσσαλονίκη 1985, 17.61.

14. Βλ. ὁ.π., 17-18.

15. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ Ν., *Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας*, Θεσσαλονίκη 1997⁶, 284-285.289.

εἶχε πεθάνει, γιὰτὶ πλὴν τοῦ Χριστοῦ, νεκρυναστάσεις δὲν γίνονται!»¹⁶. Ἀνέσπασε λοιπὸν ὁ Χριστιανισμὸς τὸν ἑλληνισμό, θὰ πεῖ ὁ Μαρσοῦκας, δίνοντάς του νέα ζωή.

Τὰ ἐρωτήματα, κατὰ συνέπεια, ποὺ προκύπτουν εἶναι τὰ ἀκόλουθα: (α) πῶς ἐπηρεάζει ἡ σύνδεση βυζαντινῆς ὀρθοδοξίας καὶ ἑλληνισμοῦ τὴ σχέση μὲ τὴν Εὐρώπη; (β) οἱ ἐνδεχόμενες πολιτιστικὲς διαφορὲς μὲ τὴν τελευταία, μποροῦν νὰ ἀπειλήσουν μὲ «ὀπαρξιακή» διακοπὴ τὶς σχέσεις τους ἢ, ἀντιθέτως, προσκαλοῦν σὲ μία δημιουργικὴ σύνθεση;

Ὅπως προείπαμε, ὁ Μαρσοῦκας ἀναπτύσσει τὴ θεολογία του ἔχοντας ἐνώπιον τὴ Δύση. Ὁ ἴδιος ἐντοπίζει τὴ γέννηση τοῦ σημερινοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ στὴν Ἀναγέννηση καὶ τὸ Διαφωτισμό, ὅταν ἡ ἐπιστήμη, ἡ τεχνολογία καὶ ἡ κριτικὴ ἔρευνα θέλψαν νὰ ξεπεράσουν τὰ ἀδιέξοδα τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου¹⁷. Ἐπομένως, ὁ ἑλληνορθόδοξος πολιτισμὸς δὲν πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζει ἐξ ὀρισμοῦ ἀρνητικὰ ἢ ἀπολογητικὰ τὴ Δύση, μολονὶ ὑπάρχουν μεταξὺ τους σαφεῖς καὶ διακριτὲς πολιτιστικὲς ἀποστάσεις. Πράγματι, ὁ Μαρσοῦκας θεωρεῖ ὅτι τὸ ἀντιθετικὸ καὶ μανιχαϊστικὸ δίλημμα «Ἀνατολὴ ἢ Δύση» προκύπτει κυρίως ὡς ἀδυναμία τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας νὰ προτείνει ἓνα ἀξιόπιστο καὶ δημιουργικὸ πολιτιστικὸ παράδειγμα: «Πολὸν εὐκόλα οἱ Νεοἕλληνες βολεύονται σὲ μία παράταξη, δυτικὴ ἢ ἀντιδυτικὴ, προοδευτικὴ ἢ συντηρητικὴ»¹⁸ καὶ ἀπαλλάσσονται ἀπὸ τὸ χρέος τῆς ἀνοικτῆς, δημιουργικῆς ἀφομοίωσης τῶν πρὸ ζωντανῶν πολιτιστικῶν στοιχείων ποὺ μποροῦν νὰ ὑπάρχουν καὶ ἐκτὸς τοῦ ἑλληνορθόδοξου πολιτιστικοῦ ὀρίζοντα.

Συνεπῶς, γιὰ τὸ Μαρσοῦκα, ὅ,τι προσέρχεται ἀπὸ τὴ Δύση δὲν εἶναι ἀπαράιτητα ἀρνητικὸ καὶ ὅ,τι πηγάζει ἀπὸ τὴν Ἀνατολή –καὶ τὸν ἑλληνορθόδοξο πολιτισμό– δὲν εἶναι αὐτονόητα θετικὸ: «Δυτικόφιλοι καὶ δυτικομάχοι μπερδεύονται στὰ πόδια μας, χωρὶς νὰ καταλαβαίνει κανεὶς τί λένε οἱ μὲν καὶ τί ἐννοοῦν οἱ δὲ [...] κάθε ἀντιδυτικὴ ἐκστρατεία εἶναι ἀφελῆς στάση»¹⁹. Τὸ πρόβλημα τῆς ἑλληνορθόδοξης Ἀνατολῆς δὲν εἶναι ἡ ὑπαρξη μιᾶς Δύσης μὲ διαφορετικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἑλληνορθόδοξη παράδοση, ὅσο ἡ πνευματικὴ ὑποτέλεια, οἱ ἀναφομοίωτες ἐπιδράσεις, ἢ κάθε εἶδους ἐξά-

16. ΜΑΡΣΟΥΚΑΣ Ν., *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Γ*, Θεσσαλονίκη 1997, 109.

17. Βλ. ὁ.π., 321-322.

18. Βλ. ΜΑΡΣΟΥΚΑΣ Ν., *Πολιτισμὸς αὐγῆς λεπτῆς*, 265.

19. ΜΑΡΣΟΥΚΑΣ Ν., ὁ.π. [«Ἡ Ἑλληνικὴ Παράδοση στὸ Νῆκο Καζαντζάκη»], 80.

τισπ²⁰. Αυτό πού έχει σημασία, λοιπόν, για τὸ Μαιτσούκα, δὲν εἶναι τόσο ἡ κριτικὴ πρὸς τοὺς «δυτικομάχους» ἢ τοὺς «δυτικόφιλους», οὔτε ἡ ἐπανάληψη προσδιορισμῶν, ὅπως «συντηρητικοί», «σκοταδιστές» κτλ. Σ' αὐτὸ τὸ σημείο εἶναι ἀπαραίτητη ἐκ νέου ἡ ἀποσαφήνιση: ὁ ἴδιος ὁ Μαιτσούκας σκέφτεται καὶ μιᾶ ὡς ἀνατολικός. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸν ἐνδιαφέρει πρωτίστως –καὶ κατεξοχὴν– ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ πνευματικοῦ ὁρίζοντα τῆς ἑλληνικῆς ταυτότητας. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ Δύση δὲν εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς Ἀνατολῆς. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἀνατολή, ἀπὸ τὴ μεριά της, δὲ γεννιέται ἀπὸ τὴν ἀπόρριψη τῆς Δύσης, ἀλλὰ πρωτίστως ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη ἑνὸς ἰδίου τρόπου ζωῆς καί, δευτερευόντως, ἀπὸ τὴν ἀποδέσμευσή της ἀπὸ κάθε εἶδους πνευματικὲς ἐξαρτήσεις, ὥστε νὰ συνθέσει τὰ δικά της πολιτιστικὰ στοιχεῖα μὲ τὰ δυτικά, κατὰ τρόπο ἐλεύθερο καὶ δημιουργικό. Ὁ Μαιτσούκας θὰ ἐπισημάνει, τελικά, ὅτι ὁ ἑλληνορθόδοξος πολιτισμὸς γυρνεύει τὴν ταυτότητά του καὶ ἐπιδιώκει τὴν ἑνταξί του σὲ μία εὐρύτερη ἱστορικὴ κοίτη. Σὲ αὐτὴ τὴ διαδρομὴ, δύνανται συχνὰ νὰ συναντῶνται ἀπολογητικοὶ «σταθμοί» σκέψης πού ἐπικεντρώνουν τὴν κριτικὴ τους στὴ Δύση, δίνοντας ἔτσι τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ ἑλληνορθόδοξος πολιτισμὸς εἶναι κλειστός, στατικός, μουσειακός, φοβικός.

Εἶναι ἀλήθεια, πὼς ὁ Μαιτσούκας δὲν εἶναι τελείως ἀνυποψίαστος ἢ ἀμέτοχος τῆς κριτικῆς ἐναντι τῆς Δύσης²¹. Ὁ βυζαντινὸς πυρῆνας τοῦ ἑλληνισμοῦ δημιουργεῖ –ἐξ ὀρισμοῦ– μία κάποια ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Εὐρώπη:

20. Βλ. ὁ.π., 80.

21. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Μαιτσούκα, ὁ Χρ. Γιανναράς, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ θέμα «Ὁρθοδοξία-Δύση» πιστεύει, πὼς ὁ ἐξευρωπαϊσμὸς τῆς Ἑλλάδας δὲν εἶναι ἓνα ἀπλὸ ἰδεολογικὸ ζήτημα, ἀλλὰ ἓνα ἐρώτημα ὀντολογικό, καθὼς, ὅπως τονίζει, οἱ πολιτιστικὲς διαφορὲς στηρίζονται ἀπαρέγκλιτα σὲ μεταφυσικὰ θεμέλια. Ἐπομένως, ἡ σημερινὴ κρίση τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἡ συνειδητοποίηση τοῦ ὀντολογικοῦ κενοῦ πού ἐνυπάρχει σὲ αὐτήν, πράγμα πού καθιστᾷ ἐπιβεβλημένη τὴν αὐτογνωσία τῶν ριζῶν τῆς ἑλληνορθόδοξης παράδοσης. Ὁ Γιανναράς ἀμφισβητεῖ τὴν ἀποψη ὅτι ἡ φυσικὴ θέση τοῦ ἑλληνισμοῦ εἶναι ἡ Εὐρώπη, θέλοντας κυρίως νὰ καταδείξει τὴν –ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ– πολιτιστικὴ ἀλλοτριώση ἢ ἀντιστροφή τῆς Εὐρώπης. Ἔλλωστε, ὡς ὀρόσημο τῆς πολιτιστικῆς ἀλλοτριώσεως τοῦ νεώτερου ἑλληνισμοῦ θεωρεῖ τὴ μετάφραση, τὸ 1354 ἀπὸ τὸ Δ. Κυδώνη, τῆς *Summa Theologiae* τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη, δηλαδὴ τὴν προσπάθεια εἰσαγωγῆς ἑνὸς κειμένου τῆς δυτικῆς θεολογικῆς παραγωγῆς στὴν ἑλληνικὴ σκέψη (Βλ. ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ Χ., *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ νεώτερη Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1992, 9. Σ' αὐτὴ τὴ θέση θὰ ἐπιμείνει μέχρι σήμερα, μὲ ἐλάχιστες διαφοροποιήσεις. Βλ. «Ἑλλάδα καὶ Δύση: ἡ διαφορά», σὺδ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐξὶ φιλοσοφικῆς ζωγραφίης*, Ἀθήνα 2011, 231-288). Ἀπὸ τὴν πλευρὰ του, ὁ Ἰ. Ζηζι-

Ἡ περιορέουσα βυζαντινὴ ἀτμόσφαιρα ἦταν ὀρθόδοξη, ἐπομένως δὲν ταίριαζε οὔτε μὲ τὴν ἀπογυμνωμένη ἑλληνικὴ παράδοση (ἀπόπειρες αὐτονόμησης τῆς ἑλληνικῆς σκέψης ἀπὸ τῆ χριστιανικῆ διανόηση ὑπῆρξαν μὲ τὸ Ψελλὸ καὶ τὸν Πλήθωνα) οὔτε μὲ τὸ δυτικὸ πνεῦμα. Γι' αὐτὸ οἱ βυζαντινοὶ ὑπῆρξαν ἀδιάλλακτοὶ ἀπέναντι στὴ Δύση, διότι ἡ διαφορὰ τους ἀπὸ τοὺς δυτικούς ὑπῆρξε πέρα ἀπὸ θεωρητικὴ καὶ ἱστορικὴ, ἀποτυπωμένη στὴ λαϊκὴ μνήμη καὶ στὴ συνείδηση τῆς βυζαντινῆς πολιτιστικῆς ἰδιαιτερότητας, διαφορετικῆς, ἀταίριαστης μὲ αὐτὴ τῆς Δύσης²².

Στὴ διαμάχη, λοιπόν, σχετικὰ μὲ τὴν ἀποδοχὴ ἢ ὄχι τῆς νεωτερικότητας ὁ Μαρσούκας ἀπαντᾷ, πὼς ἡ ἐπιπόλαιη καί, ἐν πολλοῖς, ἄκριτη ἀποδοχὴ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἢ δίχως προετοιμασία, δημιουργικὸ ἀγῶνα καὶ συνειδητὴ ἀποδοχὴ του, θὰ ἔβαζε σὲ κίνδυνο τὸν ἑλληνοβυζαντινὸ πολιτισμὸ καὶ θὰ δημιουργοῦσε διαφορῶν εἰδῶν ἑξαρτήσεις²³.

Πῶς, τελικὰ, τοποθετεῖ τὸν ἑαυτὸ του ὁ Μαρσούκας στὸ δίλημμα «φιλοδυτικοὶ ἢ ἀντιδυτικοί»; «Προσωπικά», λέει, «δὲν υἱοθετῶ τὴ στάση τῶν περισσότερων σημερινῶν ἀντιδυτικῶν [...] κατὰ τὴν ὁποία δὲν καταλαβαίνει ποῦ βρῖσκεται τὸ πρόβλημα. Τελικὰ ἀποκομίζει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ αἶτιο ὅλων τῶν δεινῶν μας εἶναι αὐτὸς ὁ ἐπάρατος εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς»²⁴. Τί εἶναι, ὅμως, τελικὰ, ἡ Εὐρώπη; Γιὰ τὸ Μαρσούκα, ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς «εἶναι ἀπλὰ ἓνας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς πολιτισμοὺς, μὲ ἀρκετὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα, στὸν ὁποῖο θέλουμε δὲν θέλουμε μετέχουμε»²⁵. Ἦρα, ἡ καταδίκη αὐτοῦ καθ' ἑαυτοῦ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ πολεμικὴ γλῶσσα δημιουργεῖ παραπλανητικὰς ἐντυπώσεις. Χρειαζέται ὁ ἑλληνισμὸς

οὐλας ἀνιλαμβάνεται τὴν ἐνότητα μεταξὺ κρατῶν καὶ λαῶν μέσα ἀπὸ ἓνα εὐρύτερο πνευματικὸ βᾶθος, ἐνὸς κοινοῦ ἥθους ἀπέναντι στοῦ Θεοῦ. Γι' αὐτὸ, ἡ εὐρωπαϊκὴ ὀλοκλήρωση πρέπει νὰ ἐνδιαφέρει τὴν Ἐκκλησίαν, διότι ἡ τελευταία δὲν ὑπάρχει ἀπλὰ γιὰ νὰ «διακοσμεῖ» τοὺς ἀνθρώπινους πολιτισμοὺς, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐμπνέει τοὺς θεσμοὺς καὶ τὰ πρόσωπα στὴ διαμόρφωση ἐνὸς πνευματικοῦ ἥθους. Σὲ σχέση μὲ τὸ Γιανναρᾶ, ἡ τοποθέτηση τοῦ Ζηζιούλα παρουσιάζεται πιὸ περιεκτικὴ καὶ βοηθᾷ νὰ κατανοήσουμε εὐρύτερα τὴν πολιτιστικὴ ταυτότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Φαίνεται, δηλαδή, πὼς γιὰ τὸν Ζηζιούλα ἡ ὁμολογιακὴ ἢ ἐθνοκεντρικὴ χρῆση τοῦ ἑλληνισμοῦ μόνο μεγαλύτερη ἀπόσταση μπορεῖ νὰ ἐπιφέρει μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσης. Βλ. ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ Ι., *Ὁρθοδοξία καὶ Σύγχρονος Κόσμος*, Λευκωσία 2006, 38.

22. ΜΑΡΣΟΥΚΑΣ Ν., *Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας*, Θεσσαλονίκη 19976, 284-285.289.

23. ΜΑΡΣΟΥΚΑΣ Ν., *Πολιτισμὸς αὐρας λεπτῆς*, 194-195.

24. Ὁ.π., 177.

25. Ὁ.π., 177.

νά έχει καθαρή πολιτιστική συνείδηση και ταυτότητα πού νά ἀφομοιώνει δημιουργικά καί ὄχι μιμητικά, τήν Εὐρώπη. Θά λέγαμε, πώς ὁ Μαιτσούκας βλέπει τόν ἀρχαῖο καί μεσαιωνικό/βυζαντινὸ Ἕλληνα ὡς ἕναν ταξιδευτὴ μεταξὺ Ἀνατολῆς καί Δύσης. Ἡ συνειδητὴ γνώση τῆς πολιτιστικῆς του ταυτότητας δὲν τὸν ἐμπόδισε νά παραγάγει σπουδαία πολιτιστικὰ μνημεῖα πού ἐνέπνευσαν θετικά τὴν πρόοδο τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐπομένως, ἕνας λαὸς χρειάζεται νά γνωρίζει τὰ μνημεῖα του, νά τὰ κατανοεῖ, νά τὰ συντηρεῖ. Ἡ παράδοση εἶναι, ἀκριβῶς, ἡ διαρκὴς προσαρμογὴ στὰ οἰκουμενικά πολιτιστικὰ δεδομένα²⁶.

Με βάση αὐτὰ τὰ δεδομένα, γίνεται σαφές ὅτι ἡ σύγκριση μεταξὺ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καί Εὐρώπης δὲν μπορεῖ νά ἔχει σάν ἀπώτερο στόχο τὴν ἀπόδειξη τῆς ἀνωτερότητας ἢ τῆς κατωτερότητας τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου, ἀλλὰ τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ καθενός:

Καμιὰ σύγκριση (*comparaison n' est pas raison*) δὲν πρέπει νά σημαίνει ἀξιολόγηση καί προσδιορισμὸ τῆς ἀνωτερότητας ἢ κατωτερότητας, παρὰ μόνον νά ἐπιδιώκει τὴν περιγραφὴ τῆς ἰδιαιτερότητας τοῦ ἑνὸς καί τοῦ ἄλλου. Τοῦτο μᾶς βοηθεῖ ἐξάπαντος νά μελετᾶμε σωστά, ὅσο εἶναι ἐφικτὸ κάτι τέτοιο, τὸ χαρακτῆρα ἑνὸς λαοῦ καί ἑνὸς πολιτισμοῦ, νά ἐπισημαίνουμε τὴν πρόοδο καί

26. Αὐτὸ τὸ κριτήριό ἰσχύει καί γιὰ τὸν δυτικὸ πολιτισμό: «Ἐχει, λοιπόν, ὁ σημερινὸς δυτικὸς πολιτισμὸς βαρῖα μειονεκτήματα, πού ὀφείλει νά ξεπεράσει; Ἐξάπαντος ὑπάρχει μία τέτοια ἀνάγκη. Ὅμως δὲν πρέπει νά ὑποθέσει κανεὶς ὅτι μία προοδευτικὴ ὑπέρβαση γίνεται μὲ τὴν ἀντικατάσταση μορφῶν ζωῆς καί συνθηγιῶν μὲ ἄλλες ἢ μὲ ἀπομίμηση τῶν ἀρχαίων ἀρετῶν, λόγου χάριν! Κανένας πολιτισμὸς δὲν πραγματώνεται μὲ ἀπομίμησης, γιατί διαφορετικά θά ἴταν μία ἄκρως διασκεδαστικὴ καρικατοῦρα. Ἡ ὑπέρβαση γίνεται μονάχα δημιουργικά, ἀθηντικά καί μὲ ἕνα ἀφομοιωτικὸ πλάσιμο κάθε παραδεδομένης πολιτιστικῆς ἀξίας». ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ Ν., *Δογματικὴ καί Συμβολικὴ Θεολογία Γ'*, 326. Ἐπικουρικά, μποροῦμε νά ὑποσημειώσουμε, πὼς οὔτε ἡ δυτικὴ σκέψη εἶναι ἐντελῶς ἀνυποψίαστη γιὰ τὰ ἠθικά ἀδιέξοδα τῆς νεωτερικότητας. Ὁ Νίτσε σιὸς ἀφορισμοῦς του εἶχε ἤδη ἀποφανθεῖ, ὅτι «τὸ πιὸ μεγάλο ἀπὸ τὰ σύγχρονα ἐπιτεύγματα εἶναι πὼς ὁ “Θεὸς ἔχει πεθάνει”» (ἀφορισμὸς 343), μὲ τὴν ὑποσημείωση, ὡστόσο, πὼς «ἐμεῖς τὸν θανατώσαμε» (ἀφορισμὸς 125)! Πράγματι, «οἱ ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις, ἡ κυριαρχία ἐπὶ τῆς φύσης, τὰ ἐργαλεῖα τῆς τεχνολογίας δὲν μᾶς κατέστησαν ὅμοιους μὲ τὸ Θεό, οὔτε οἱ ἀνθρωπιστικὲς ἰδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ κατέστησαν ἠθικά καλῦτερο τὸ ἀνθρώπινο γένος, οὔτε ὀδήγησαν σὴν “ὀλοκλήρωση” τῆς ἱστορίας, ὅπως θριαμβολογικά πιστευόταν». MOLTSMANN J., «Teologia e progetto della modernità», σὺν ΙΔΙΟΥ, *Dio nel progetto del mondo moderno*, Brescia 1997 [ἴτιλος πρωτοτύπου: *Gott im Projekt del modernen Welt*, Gütersloh 1997], 21.

τή δημιουργική προσαρμοστικότητα τους ἢ τὴν τυχόν δημιουργία μιᾶς κακέκτυπης ἀπομίμησης ἑνὸς πολιτισμοῦ²⁷.

Ἐπομένως, ἡ πρόταση τοῦ Μатσοῦκα δὲν εἶναι ἡ φυγή ἀπὸ τὰ ὑπερεθνικά πολιτιστικά δεδομένα, ἀλλὰ ἡ συνάντηση καὶ ὁ διάλογος. Ἡ ἀναζήτηση τῆς ἰδιαιτερότητας τοῦ κάθε πολιτισμοῦ βοηθάει σαφῶς τὴν καλλιέργεια ἑνὸς πνεύματος οἰκουμενικότητας. Ἀπὸ τὴ μία, ἡ οἰκουμενικότητα (π.χ. ὁ θεσμοθετημένος διάλογος μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν ἢ ἀκόμα καὶ ὁ προωθούμενος διαθρησκευτικὸς διάλογος) συναντᾷ ἐμπόδια, ἀλλὰ εἶναι, σὲ κάθε περίπτωση, ἀναγκαῖος²⁸. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἔθνικὴ καὶ πολιτισμικὴ ἰδιαιτερότητα διασώζει τοὺς λαοὺς, καθὼς τοὺς ἐντάσσει δημιουργικὰ σὲ μία ἐδρύτερη πολιτιστικὴ πραγματικότητα.

Μὲ βάση τὰ ὅσα ἀναφέρθηκαν πρὸ πάνω μποροῦμε ἴσως νὰ κατανοήσουμε καλύτερα τὸν ὑπότιτλο τοῦ Β' Τόμου τῆς *Δογματικῆς καὶ Συμβολικῆς Θεολογίας: Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὴν δυτικὴν χριστιανοσύνη*. Ἐδῶ, ὁ ὅρος «ἀντιπαράθεση» ποὺ εἰσάγει ὁ Μатσοῦκας πρέπει νὰ κατανοηθεῖ ὡς δημιουργικὴ ἀντιπαραβολή, καὶ ὄχι ὡς πολεμικὴ ἀντίθεση²⁹. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ σύγκριση εἶναι θεμιτή, ὅταν λαμβάνει ὑπ' ὄψη τῆς: (α) τὴν ἀναζήτηση τῆς ἰδιαιτερότητας τοῦ κάθε πολιτισμοῦ καὶ (β) τὴν ἐνταξί του σὲ μία ἐδρύτερη πολιτιστικὴ συνάφεια, σὲ μία οἰκουμενικὴ προοπτικὴ. Ὁ ἴδιος ὁ Μатσοῦκας σημειώνει, ὅτι ἡ παράθεση στοιχείων ἀπὸ τὴ δυτικὴν χριστιανικὴν θεολογία δὲν ἔχει στόχο νὰ ὑπερασπι-

27. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ Ν., *Πολιτισμὸς αὔρας λεπτῆς*, 171.

28. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ Ν., *Οἰκουμενικὴ θεολογία*, 332: «Οἱ ἴδιες οἱ θρησκευεῖες, ὅπως Ἰουδαϊσμός, Ἰσλάμ, Βουδισμός, Ἰνδουισμός, Σιχισμός, ἐξεταζόμενες καθεαυτὲς ἔχουν νὰ παρουσιάσουν πλεῖστα ὅσα οἰκουμενικὰ στοιχεῖα. Πρόκειται, μὲ ἄλλα λόγια, γιὰ ζωντανὰ θρησκευεῖματα, τὰ ὁποῖα ἐνδοσκοποῦν καὶ βυθομετροῦν τὸν ὅλο ἄνθρωπο καὶ τὸν κόσμο ὀλόκληρο». Καὶ ἐδῶ ἡ «οἰκουμενικότητα» τῶν ἄλλων θρησκευεμάτων ἀντιμετωπίζεται πρωτίτως ὑπὸ τὸ πρῶτο τῆς προσφορᾶς τοὺς σὶὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν κόσμο.

29. Διαφορετικὰ κατανοεῖ τὸν ὅρο «ἀντιπαράθεση» ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἰωάννης Σπιτέρης σὲ *La teologia ortodossa neo-greca* (Bologna 1992, 434-435, ὑπόσ. 15), ὅπου σημειώνει, πὼς ὅλο τὸ ἔργο τοῦ Μатσοῦκα, ἂν καὶ μακριὰ ἀπὸ φανατισμοὺς, ἔχει ἀπολογητικὸ χαρακτῆρα, ἐπιστημονικὸ ὑποκειμενισμὸ καὶ δὲν ἀποφεύγει τὸν πειρασμὸ τῆς διαλεκτικῆς ἀντιπαράθεσης μὲ τὴ Δύση. Ἐχοντίας ὑπόψη τὴ θέση τοῦ Μатσοῦκα μέσα ἀπὸ τίς προηγούμενες παραθέσεις, δὲν μποροῦμε νὰ συμμεριστοῦμε τὴ θέση τοῦ Ἰ. Σπιτέρη.

στει την Ὁρθοδοξία, ὅπως κάνουν ἄλλοι κύκλοι, χρησιμοποιώντας ἐνσυνείδητα ἢ ἀσυνείδητα στοιχεία τῆς δυτικῆς σκέψης³⁰.

Στὴ διαχωριστικὴ, λοιπόν, γραμμὴ –μὲ ἄλλα λόγια στὸ δίλημμα– μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσης (μεταξὺ ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς Εὐρώπης) ὁ Μатσοῦκας τοποθετεῖται μὲ διάθεση ἀποσαφήνισης τῶν διακριτῶν σημείων τῆς ἑλληνορθόδοξης ταυτότητας καὶ μὲ κύριο αἶτημα τὴν ἐλεύθερον, δηλαδὴ τὴ δίχως ἐξαρτήσεις, γόνιμη καὶ δημιουργικὴ συνάντηση μὲ τὴ Δύση. Σὲ ὀρισμένα σημεία δὲ λείπει ἡ κριτικὴ πρὸς τὴν Εὐρώπην: ἡ μονομερὴς τεχνολογικὴ πρόοδος δίχως πνευματικὴ προκοπή, ἡ τάση πρὸς τὸν ἠθικισμό, ἡ ἐκκοσμίκευση, ὁ ὕλισμός: «Ἡ σημερινὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, ὡς πρὸς τὰ θεμελιακὰ πολιτιστικὰ χαρακτηριστικὰ, γεννιέται ἀπευθείας ἀπὸ τὸν δυτικὸ μεσαιωνικὸ πολιτισμό, ὅπου σὲ μία κυριαρχικὴ φάση μεσουράνησαν ἕνας ἄκαμπτος ὀρθολογικὸς πολιτισμὸς καὶ μία ἀλύγιστη δικαιοκρῆσις»³¹. Δὲ διστάζει, πάντως, νὰ δηλώσει τὴν ἀντίθεσίν του σὲ ὁποιαδήποτε μανικαϊστικὴ ἀντιμετώπιση τῆς Δύσης, μὲ ἄλλα λόγια τὴν ἀντίθεσίν του σὲ ὁποιοδήποτε δομικὸ ἀντιδυτικισμό. Τὸ πρότυπό του φαίνεται νὰ εἶναι, ὅπως ὁ ἴδιος λέει, ὁ «Ἕλληνας καὶ ταυτόχρονα βυζαντινὸς» Καζαντζάκης, ποὺ ἐνώνει ὕλη καὶ πνεῦμα, ποὺ ζεῖ τὴν ἱστορία μαζί μὲ τὴν αἰωνιότητα, ποὺ διαλέγει ὄχι μόνον τὸ λόγο ἀλλὰ καὶ τὸ μῦθο, ποὺ θέλει τὴν ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ νὰ ἔχει ἱστορικὸ χαρακτῆρα καὶ τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας νὰ παράγει πολιτισμό, καθὼς χωρὶς πολιτισμὸ χάνουμε τὸ Θεό!

Ἡ ὁποσδήποτε σύντομη ἀνάλυση τῆς περιπτώσεως τοῦ Μатσοῦκα μᾶς ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα, πὼς ἡ ψύχραιμη κατανόηση τῆς ἱστορικῆς καὶ πολιτιστικῆς διαδρομῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ, καταφάσκει ἀναπόφευκτα στὴ συνάντηση τόσο μὲ τὴν Ὁρθοδοξία, συνάντηση ποὺ ἀναμόρφωσε ποιοτικὰ καὶ οὐσιαστικὰ τὴν ἰδιοπροσωπία του, ὅσο καὶ μὲ τὴ Δύση, ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς συμμετοχῆς, τῆς σύνθεσης, τῆς ἀλληλεπίδρασης, τῆς ἀνανέωσης καὶ τῆς ἐξέλιξης τῶν διαφόρων πολιτιστικῶν παραδόσεων. Τὸ ζητούμενο σήμερον δὲν εἶναι ἡ μονομερὴς πρόσληψη μίας φιλοδυτικῆς ἢ ἀντιδυτικῆς ἀποψης, ὅσο κυρίως ἡ ἀποφυγὴ ἐξάρτησης καὶ μιμητικῆς συμπεριφορᾶς, ποὺ ὀδηγεῖ ἐξάπαντος σὲ στασιμότητα, σὲ πνευματικὴ δουλικότητα. Ἡ ταυτότητα

30. Βλ. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ Ν., *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ θεολογία Β'*, Θεσσαλονίκη 1985, 384, ὑποσ. 28.

31. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ Ν.Ο., «Δυτικοῦ πολιτισμοῦ παραλείπομενα», στὸ *Καθ' Ὁδόν*, 6 (1993), 15.

τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὅπως καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας, εἶναι οἰκουμενική, ἄρα ἐξ ὀρισμοῦ ὑπερτοπική καὶ ὑπερεθνική. Ἡ κάθε πρόοδος, ἐπομένως, θὰ γίνει ἀναπόφευκτα ἐντὸς τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ὄχι ἀνεξάρτητα, ἐρήμην ἢ ἐναντίον αὐτοῦ! Ὑπάρχει ἐδῶ ἡ προβολὴ τῆς παγκόσμιας ἐκκλησιαστικῆς κλήσης γιὰ καταλλαγή, φιλοξενία καὶ ἀγαπητικὴ ἀλληλοπεριχώρηση, ὑπὸ τὸ πρότυπο τῆς φιλοξενίας καὶ περιχώρησης ποὺ ἐνοπάρχει στὸν Τριαδικὸ Θεό. Ἀπὸ ἱεραποστολικῆς ἀπόψεως, ἡ παρακαταθήκη τοῦ Μатσοῦκα προβάλλει τὴ δυναμικὴ μιᾶς προσαρμοστικῆς, γόνιμης καὶ δημιουργικῆς μαρτυρίας στὴν Εὐρώπη (ποὺ εἶναι ἡ εὐρύτερη πολιτισμικὴ συνάφεια τοῦ ἑλληνισμοῦ) μὲ οἰκουμενικὰ χαρακτηριστικά, ἀποδοκιμάζοντας τὴν ἄρνηση καὶ τὴν ἄγωνα ἀπολογητικὴ ποὺ ἐπιδοκιμάζει τὴν ἀλαζονεία τῆς πολιτισμικῆς ὑπεροχῆς. Ὑπὸ τὸ πρῶτο αὐτό, ἡ περίπτωση τῆς ἀντιμετώπισης τῆς Δύσης ἀπὸ τὸ Νίκο Μатσοῦκα μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ χρήσιμη γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς περιοριστικῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ θεολογικῆς μαρτυρίας στὶς νέες, ἐπικαιροποιημένες συνθήκες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ γίγνεσθαι.